

گونه‌شناسی معماری خانه‌های تاریخی زرتشتیان با تأکید بر عنصر حیاط در خانه (نمونه موردی: خانه‌های زرتشتی‌نشین شهر یزد)

چکیده

یکی از عناصر باقی‌مانده از بافت کهن شهر تاریخی یزد، خانه‌های منتسب به جامعه زرتشتیان است. با توجه به شیوه زندگی و رشد شهرنشینی در طی سالیان اخیر، بسیاری از این بناها تخریب و یا در معرض نابودی قرار گرفته‌اند. همچنین خانه‌های زرتشتی‌نشین شهر یزد از نظر فضایی و ویژگی‌های معماری، دارای اصول و ویژگی‌های مشترکی هستند. این ویژگی‌ها سبب می‌شود تا خانه‌ها در کنار نقش عملکردی- فرهنگی که دارا هستند بتوانند پاسخگوی نیاز ساکنین استفاده‌کننده از این خانه‌ها باشند. با توجه به این امر، معرفی و گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی زرتشتیان شهر یزد و عناصر کالبدی و نگرش‌های فرهنگی و اجتماعی بر ساخت آن‌ها ضروری می‌باشد. نگارنده با تأکید بر عنصر حیاط در بطن ساختار این خانه‌ها سعی در شناخت الگو و معرفی ویژگی‌های آن داشته است. روش پژوهش به صورت کیفی و با رویکردی تفسیری-تحلیلی بوده و گردآوری اطلاعات بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است. در همین راستا، نگارنده در این پژوهش ۲۴ نمونه از خانه‌های زرتشتی شهر یزد را مورد بررسی قرار داده و با تأکید بر عنصر حیاط سعی بر شناخت الگوی غالب این خانه‌ها نموده است. نتایج حاصل از این تحقیق با بررسی ۲۴ نمونه از خانه‌ها نشان می‌دهد: که دو گونه شکلی و الگو از خانه‌های زرتشتی در یزد قابل مشاهده می‌باشد: (۱) الگوی خانه‌های چهارپسکم که دارای یک حیاط مربع در مرکز و چیدمان سایر فضاها پیرامون آن است و الگوی (۲) خانه‌های با الگوی چهارپسکم حیاط‌دار که علاوه بر حیاط مربعی که چهار صفا یا پسکم در اطراف آن قرار دارد حیاط‌های دیگری نیز در ساختار فضایی آن جانمایی شده است. یکی از دلایل مؤثر در جهت‌گیری خانه‌های زرتشتی این فضا بوده است که عملکردی مذهبی و عبادی داشته است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی و شناسایی الگوی غالب بر ساخت خانه‌های زرتشتی یزد.
۲. شاخص‌های تأثیرگذار بر خانه‌های زرتشتیان یزد.

سؤالات پژوهش:

۱. از نظر الگوی کالبدی خانه‌های زرتشتیان شهر یزد را به چند گونه شکلی می‌توان تقسیم کرد؟
۲. چه ویژگی‌هایی بر ساختار کلی خانه‌های زرتشتیان یزد تأثیرگذار بوده است؟

کلیدواژه‌ها: خانه زرتشتی، الگوشناسی، حیاط، گونه‌شناسی، خانه چهارپسکمی.

مقدمه

خانه‌ها به‌عنوان مهم‌ترین فضای زندگی انسان بازتابنده ارزش‌ها و ایده‌های انسان‌اند؛ از این‌رو، نقش مهمی را در ادراک و تأکید انسان از محیط پیرامونش دارند (قره‌بگلو و رشاد، ۲۳۵: ۱۴۰۰) و در مطالعات سیر تحولات تاریخی معماری و بافت‌های شهری، باتوجه‌به فراوانی‌شان، اهمیت ویژه‌ای دارد (جاوری و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱۶)؛ لذا همواره چگونگی شکل‌گیری معماری و اساس الگوهای معماری در خانه و مسکن پرسشی قابل‌تأمل بوده است. باتوجه‌به ابعاد فرهنگی و اعتقادی ایران در گذشته، قبل از ورود اسلام به ایران باورها و اعتقادات مردم بر پایه اصول و جهان‌بینی دین زرتشت نهادینه بوده و بر پایه این قواعد استمرار داشته است و مهم‌ترین دین ایرانیان در قبل از اسلام که پیامبر آن زرتشت و اعتقاد به خدای یگانه داشته است، دین زرتشتی است که کتاب دینی آن‌ها اوستا بوده است. همچنین شهر یزد شهری است که بیشترین جمعیت زرتشتیان ساکن ایران را در خود جای‌داده است (قاسمیان و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۶۲).

باتوجه‌به نگاه خاص زرتشتیان به زندگی و معماری و عدم‌شناخت و معرفی الگوی معماری خانه و مسکن زرتشتی در باب پژوهش معماری، ضروری دانستیم که به شناسایی و معرفی این الگوی خاص از مسکن سنتی در ایران پرداخته شود. با بررسی و توجه به مطالعاتی که درخصوص معماری خانه‌های سنتی در ایران، یزد و سایر شهرهایی که دارای نمونه‌هایی از این مأم‌های سنتی را در خود جای‌داده‌اند، انجام‌گرفته است، این نکته آشکار می‌شود که درخصوص معماری خانه‌های سنتی یزد در ابعاد مختلف پژوهش‌های زیادی تاکنون به انجام رسیده است. همچنین درخصوص مسکن و خانه زرتشتی نیز پژوهش‌هایی در باب چگونگی تفاوت‌های تطبیقی با مسکن سایر مذاهب، تأثیر ایدئولوژی در معماری و ... که در پیشینه تحقیق ذکر شده است، مواردی انجام‌گرفته است لیکن آنچه مورد بی‌توجهی قرار گرفته است، شناخت و معرفی الگوی خانه زرتشتی و گونه‌شناسی آن‌ها آن‌طور که شایسته بوده بدان توجه نشده است. کالبد و روح خانه هر دو به هم گره‌خورده و انتظامی را پدید آورده که به الگویی از معماری قابل‌سکونت برای ساکنین این خانه‌ها بدل شده است. در همین راستا، نگارنده با بررسی این مهم و ضرورت این موضوع در پی‌شناخت و معرفی گونه‌شناسی الگوی خانه در معماری مسکن زرتشتیان شهر یزد بوده است.

شناخت و کاربرد فراوان گونه‌شناسی در شاخه‌های مختلف علوم از دیرباز تاکنون بیانگر اهمیت به‌سازی آن است. از اواسط قرن هجده در معماری و باستان‌شناسی به‌عنوان ابزاری برای شناخت و دسته‌بندی بهره‌گرفته شد. حدود ۲۵۰۰ سال است که گونه‌شناسی در علم گیاه‌شناسی آغاز و وارد سایر رشته‌ها به‌صورت علمی شد. در علوم نظیر روان‌شناسی، اقتصاد، ریاضیات و علوم دیگر گونه‌شناسی جایگاه خاصی دارد. در روان‌شناسی دسته‌بندی رفتارهای انسانی براساس یک حالت روانی خاص کاربرد دارد. در علل اقتصادی نیز دسته‌بندی براساس منبع درآمد آن‌ها نمادی از کاربرد توپولوژی است. اما گونه‌شناسی در معماری از زمان لاژی آغاز شد. لاژی در قرن هجدهم به ریشه‌های معماری می‌پردازد. او سرپناه‌های ساده را مطالعه می‌کند. دوران در اوایل قرن نوزدهم برای دسته‌بندی بناهای مختلف از گونه‌شناسی شکلی استفاده کرد. بهره‌گیری از گونه‌شناسی در شناخت معماری تا اوایل قرن بیستم به‌طور جدی ادامه داشت.

(خانه‌ها) عموماً در مطالعات سیر تحولات تاریخی معماری و بافت شهری باتوجه‌به فراوانی بالای آن‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. این ابنیه علاوه‌بر ارزش تاریخی، نشان‌دهنده سبک زندگی مردمان، نگاه اجتماعی، فرهنگی و همچنین توجه به اقلیم منطقه بر ساخت آن‌ها است. بافت کهن شهر یزد باتوجه‌به پیشینه و سابقه چندصد ساله آن در بحث معماری تاریخی ایران، ازجمله موارد بسیار مهم در حوزه مطالعات تاریخی و معماری است. گفتنی است از خانه‌های

زرتشتیان موجود در شهر یزد تعداد محدودی از این خانه‌ها با تغییر کاربری در امور فرهنگی و گردشگری به کار گرفته شده‌اند و تعداد زیادی از خانه‌های دیگر از این قبیل یا عمدتاً تخریب شده و از میان رفته یا به دلیل نبود زندگی و سکونت ساکنین در آن‌ها ناشناخته باقی مانده‌اند. بررسی‌ها نشان می‌دهد مطالعات محدودی بر این خانه‌ها صورت گرفته و شناخت جامعی نسبت به آن‌ها وجود ندارد، در صورتی که با برنامه‌ریزی درست و احیای این گونه بناها، می‌توان شاهد احیای آن‌ها در جهت توسعه گردشگری و فرهنگی و همچنین حفظ ارزش‌های معماری ایران بود.

در این پژوهش به منظور حفظ ارزش‌های فرهنگی و شناخت هویت معماری خانه زرتشتی در شهر یزد، شناخت زمینه‌های مشترک به عنوان ابزار کار، آغازی برای تحلیل هاست، اما زمینه مشترک، الزاماً وجود یک الگوی پلان شبیه به هم و یا وجود یک قوس مشابه در خانه‌ها نیست، بلکه این موارد معلول زمینه مشترک هستند. به نظر می‌رسد باید ریشه‌های تکوین خانه‌ها در بستر محله با اتکا به مفهوم کهن لگوی حاکم بر معماری آن‌ها با توجه به آثار شکلی و معنایی مشترک که طراحی شده‌اند، مورد بررسی و شناخت قرار گیرند تا به علل وجودی آن‌ها پی برد و در این مرحله، علت‌های مشترک را زمینه‌ای برای برقراری ارتباط جدید قرار داد. می‌توان فرضیه پژوهش را به این شکل معرفی کرد که مفاهیم به صورت شاخصه‌های کهن‌الگویی در فرایند شکل‌گیری الگوهای خانه‌های زرتشتی‌نشین بافت تاریخی شهر یزد تأثیرگذار بوده است. این پژوهش یک تحقیق کیفی با رویکرد توصیفی - تحلیلی است بکه با تحلیل محتوا و بررسی منطقی درصد بررسی الگو با زمینه گونه-ریخت‌شناسی است، تا به بررسی و شناخت الگوی معماری خانه‌های زرتشتی شهر یزد بپردازد. از دلایل انتخاب شهر یزد به عنوان بستر طرح پژوهشی فراوانی و تعدد زیاد خانه‌های زرتشتی‌نشین باقی‌مانده از معماری گذشته در حال حاضر است. این پژوهش با بررسی معماری خانه زرتشتی در پی شناخت الگو و گونه‌شناسی احتمالی آن‌ها می‌باشد. در همین راستا، برای تبیین بهتر مسئله، پژوهش پیش‌رو در پی پاسخ به پرسش زیر است: از نظر الگوی کالبدی و تعداد حیاط، خانه‌های زرتشتیان شهر یزد را به چندگونه شکلی می‌توان تقسیم کرد؟ و چه ویژگی‌هایی بر ساختار کلی آن‌ها تأثیرگذار بوده‌اند؟

پژوهش در مورد «اصول و الگوهای کالبدی خانه‌های یک شهر» در حوزه گونه‌شناسی بررسی‌شدنی است. گونه در معماری، با توجه به نگاه کاربر آن تفسیر می‌شود. برخی کشف جنوتایپ یا الگوی زیستی پنهان بنا مدنظرشان است. برخی دیگر به فنوتایپ یا الگوی کالبدی بنا و شکل‌های مختلف آن توجه دارند (معماریان و طبرسا، ۱۳۹۲: ۱۱۱). یک‌گونه معماری، در پس اندام‌های کالبدی، یک‌سری نقشه‌های معنایی کالبدی را نیز پنهان نموده است. این ابعاد پنهان طرح‌واره یا الگو نامیده می‌شوند. الگوها راه‌حلی‌هایی‌اند که به وسیله اندام‌های مختلف بنا تحقق می‌یابند و در شرایط متفاوت قابل تکرار و تعمیم و تغییر شکل داده‌اند (معماریان، دهقانیان تفتی، ۱۳۹۷: ۳۱).

این پژوهش سعی دارد الگوی خانه‌های زرتشتیان شهر یزد را بررسی، شناسایی و معرفی نماید. با توجه به اینکه خانه‌های سنتی ایران و خانه‌های یزد از نظر کالبد، شناخت فضا، کاربرد مصالح، اصول و ویژگی‌های خاص بارها مورد تجزیه و تحلیل و پژوهش قرار گرفته و همچنین در باب خانه‌های زرتشتی و تفاوت‌های ساختاری با مسکن مسلمانان از جمله مواردی هستند که تحقیقاتی به انجام رسیده است، اما درباره گونه‌شناسی و معرفی ساختار الگوی خانه‌های زرتشتی به طور خاص حرفی به میان نیامده است. در همین رابطه، هدف پژوهش حاضر پر نمودن جای خالی این مهم با مطالعه، مشاهده و بررسی آثار معماری در حوزه مسکن و خانه زرتشتی‌نشین در شهر یزد است. در ادامه پژوهش‌های مرتبط با موضوع که تاکنون تدوین شده‌اند، به ترتیب معرفی شده است. پژوهش‌های انجام‌شده در موضوع مقاله حاضر، از دو باب

تاریخچه گونه‌شناسی در جهان و ایران و پژوهش‌های انجام شده در باب خانه‌های زرتشتی مورد مطالعه، قابل‌بررسی است (جدول ۱).

به جز موارد عنوان شده، به‌طور شایسته مطالعه‌ای به‌صورت مشخص در حوزه الگوشناسی و معرفی گونه‌شناسی خانه زرتشتی صورت نگرفته است؛ از این‌رو، این تحقیق پیش‌رو با توجه به این رویکرد در نظر دارد تا با استفاده از مطالعات میدانی و تجزیه و تحلیل داده‌ها به بازشناخت الگوی خانه زرتشتی و گونه‌شناسی آن با تأکید بر عنصر حیاط در خانه و در شهر یزد به‌عنوان یکی از غنی‌ترین شهرهای ایران از حیث تراکم معماری زرتشتی جهت استخراج الگو و گونه‌شناسی خانه زرتشتیان یزد کمک نماید.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش به‌منظور حفظ ارزش‌های فرهنگی و هویت معماری زرتشتی در شهر یزد، گونه‌شناسی خانه‌های زرتشتی‌نشین براساس خصوصیات کالبدی و فرهنگی آن‌ها مورد توجه قرار گرفته است که برای رسیدن به این هدف سعی شده شناختی از ویژگی‌های خانه‌های تاریخی زرتشتیان در قالب گونه‌شناسی شکلی و ساختاری صورت گیرد با این هدف و پرسش که الگوی خانه زرتشتیان در یزد چگونه است و چندگونه شکلی در رابطه با معماری این خانه‌ها قابل‌بررسی و مشاهده است. با توجه به نگاه فکری و اجتماعی زرتشتیان به‌عنوان جامعه‌ای با نگاهی اعتقادی به فرهنگ اجتماعی اهمیت خانه و خانه‌سازی قابل توجه بوده است.

از جمله ویژگی‌هایی که می‌توان در پاسخ به سؤال فوق بیان داشت شکل‌گیری الگوی ساختار حیاط و چیدمان فضاها در اطراف آن است. به‌گونه‌ای که شکل و ساختار این حیاط در تمامی نمونه‌ها قابل مشاهده بوده است. همان‌گونه که در گذشته عناصر چهارگانه برای زرتشتیان مقدس بوده است و به‌نوعی اعتقاد بر این داشتند که این چهار عنصر دربرگیرنده و پاسدار نظام هستی و محیط زندگی هستند، لذا همواره سعی بر این امر داشته‌اند که این عناصر چهارگانه را مقدس و ارزشمند شمارند و از آن‌ها در تمامی سطوح زندگی بهره‌جویند. جهان‌بینی حاصل از این تفکر؛ الگو، فرم و شکلی در معماری را پدید می‌آورد که الگوی غالب معماری خانه‌های زرتشتیان است، الگویی که بر پایه الگوی چهارپسکمی و یا چهاروجهی تبعیت می‌کند که روند شکل‌گیری این الگو با توجه به قداست و جهان‌بینی حاصل از ارزش‌های اعتقادی در فرهنگ زرتشتیان شکل گرفته است (تصویر ۳). در رابطه با گونه شکلی و الگوی خانه‌های زرتشتیان شهر یزد دو گونه کلی قابل‌بررسی و معرفی است:

۱) الگوی چهارصفه یا الگوی (چهارپسکم) که در نمونه‌های اولیه از مسکن زرتشتیان که قدمت بیشتری داشته‌اند قابل مشاهده است، حیاط مربع شکلی در مرکز قرار دارد که در چهارسوی آن چهارصفه (پسکم) قرار دارد و حیاط چهارپسکمی تنها فضای باز خانه به‌شمار می‌آید، عمده علل این نوع معماری و الگو می‌تواند منبعت از جهان‌بینی و مباحث اعتقادی در آیین زرتشتیان باشد. در اطراف حیاط چهارپسکمی قرار دارد که عمدتاً نقش و عملکردی ارتباطی را در نظام الگویی خانه دارند لیکن یکی از این پسکم‌ها دارای ویژگی شکلی خاصی است از جمله: ارتفاع بلندتر نسبت به سایر پسکم‌ها، به‌عنوان فضایی عبادی مورد استفاده قرار می‌گرفته و همواره این پسکم رو به شرق قرار دارد و کف‌سازی آن نیز معمولاً با سنگ‌ها قلوه‌ای پوشش داده می‌شده است. همچنین در اطراف حیاط چهارپسکمی فضاهایی مانند مطبخ بزرگ، فضای میهمان، اتاق منتهی به فضای

پسکومس که بعنوان فضایی مذهبی مورد استفاده قرار می گرفته در نظام الگویی خانه‌های چهارپسکوم حیاطدار نیز قابل مشاهده می باشد.

۲) الگوی دوم (خانه‌های چهارپسکوم حیاطدار)، در نظام ساختاری و معماری خانه‌های زرتشتی شهر یزد، این امر واضح است که اساس و بنیان این الگو نیز بر پایه الگوی چهارپسکوم است ولی با اندکی تغییرات علاوه بر حیاط چهارپسکومی حیاط‌های مربع و مستطیل دیگری نیز بدان‌ها اضافه گردیده است. با توجه به مطالعات و بررسی‌های انجام شده و مصاحبه با ساکنین و صاحب‌نظران و همچنین توجه به قدمت کم‌تر خانه‌های این الگو، به نظر می‌رسد این خانه‌ها که از نظر وسعت بزرگ‌تر بوده و دارای حیاط‌های بیشتری می‌باشند، متعلق به موبدان و بزرگان زرتشتی است که عموماً به واسطه ارتباطات اجتماعی و جایگاه شغلی آن‌ها که نیاز به تعاملات اجتماعی بیشتری با غیرزرتشتیان دارا بوده‌اند ساختارخانه‌های آن‌ها نیز متأثر از این امر نظام یافته اما در بررسی کلی الگو همان ساختار الگوی چهارپسکوم را دارا می‌باشد.

با مطالعه و بررسی خانه‌های زرتشتی‌نشین شهر یزد (نمونه‌های مورد مطالعه)، این مهم نمود پیدا می‌کند که جوهره خانه‌های زرتشتی‌نشین در شهر یزد، چه الگوی حیاط چهارپسکومی و چه الگوی چهارپسکومی حیاطدار، هر دو الگو از یک نظام و سیستم فضایی شکل گرفته‌اند که فضاهای شکل‌دهنده به این خانه‌ها فضاهایی هستند که در هر دو الگو قابل مشاهده است و عبارت‌اند از: ۱- حیاط مربع (حیاط مشرف به پسکومها)؛ ۲- اتاق پسکوم مس؛ ۳- اتاق (وهمن روز) اتاق مذهبی منتهی به پسکوم مس؛ ۴- اتاق (میهمان) طنبی؛ ۵- مطبخ یا (پاکری، اجاق خانه). بنابراین آنچه مشهود است تفاوتی ندارد خانه بزرگ پیمون بوده یا دارای پیمونی کوچک، آن چیز که اهمیت می‌یابد وجود نظام فضایی خاصی است که در هر دو الگو قابل مشاهده است (تصویر ۴).

فهرست منابع و مآخذ:

- آذرگشسب، اردشیر. (۱۳۵۶). آیین برگزاری جشن‌های ایران باستان. تهران: فرهنگ آریایی.
- بلوکی، سجاد؛ اخوت، هانیه. (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی تشابهات و تمایزات خانه‌های مسلمانان و زرتشتیان در یزد». مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۲، ۶۶-۵۱.
- پورداوود، ابراهیم. (۱۳۲۶). فرهنگ ایران باستان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- پورداوود، ابراهیم. (۱۳۱۰). خرده اوستا، بمبئی: بی‌نا.
- پیراسته بروجنی، نریمان؛ عمرانی، سهیل و روشنی، آناهید. (۱۳۹۵). «الگوی خانه‌های زرتشتی‌نشین» چهارمین کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری، تهران.
- پیروز حناچی، پیروز؛ فرح‌بخش، مرتضی و غنایی، معصومه. (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی». نشریه مطالعات معماری ایران، شماره ۱۲، ۹۷-۱۱۶.
- دورانت، ویل. (۱۳۷۶). تاریخ تمدن مشرق زمین گاهواره تمدن. ترجمه: احمد آرام. تهران: انقلاب اسلامی.
- راپاپورت، اموس. (۱۳۶۶). منشأ فرهنگی مجتمع‌های زیستی. ترجمه: راضیه رضازاده، تهران: جهاد دانشگاهی دانشگاه علم و صنعت تهران.

- حسینی، علی؛ فروتن، منوچهر و صالحی، سعید. (۱۳۹۷). «گونه‌شناسی خانه‌های سنتی اراک». نشریه معماری و شهرسازی آرمانشهر، شماره ۱۱ (۲۵)، ۲۷-۴۴.
- خاکپور، مژگان؛ انصاری، مجتبی و طاهر نیان، علی. (۱۳۸۹). «گونه‌شناسی خانه‌های بافت قدیم شهر رشت». هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، شماره ۲(۴۱)، ۲۹-۴۲.
- سلطان‌زاده، حسین؛ قاسمی‌نیا، مازیار. (۱۳۹۰). «گونه‌شناسی ساختار کالبدی-کارکردی معماری مسکونی استان گلستان». نشریه معماری و شهرسازی آرمانشهر، شماره ۴(۷)، ۱-۱۵.
- شهمردان، رشید. (۱۳۳۶). پرستشگاه زرتشتیان. بمبئی: سازمان جوانان زرتشتی.
- طاهری سرمد، فائزه؛ عینی‌فر، علیرضا و شاه‌چراغی، آزاده. (۱۳۹۸). «مقایسه تطبیقی گونه‌شناسی سازمان فضایی و عناصر کالبدی دوره‌های قاجار و پهلوی خانه‌های سنتی شهر کرمانشاه». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۲۳، ۱-۱۶۸.
- فاضلی، حسین؛ یانگ، راس. (۱۳۹۸). «پروژه مطالعات باستان‌شناسی فرهنگ زرتشتیان میبد یزد». فصلنامه مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۱۱، شماره ۲، ۲۱۱-۲۲۶.
- قاسمی سیچانی، مریم؛ معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۹). «گونه‌شناسی خانه‌های دوره قاجار در اصفهان». هویت شهر، ۷(۷)، ۹۴-۸۷.
- قاسمیان اصل، عیسی؛ تقی‌پور، ملیحه و حیدری، علی‌اکبر. (۱۴۰۰). «تبیین اصول حاکم بر معماری خانه با تأکید بر مبانی دینی و اعتقادی، نمونه موردی: خانه‌های زرتشتیان شهر یزد». فصلنامه معماری اقلیم گرم و خشک، شماره ۱۴، ۱۵۹-۱۸۰.
- معماریان، غلامحسین؛ هاشمی طغراجردی، مجید و حمزه نژاد، مهدی. (۱۳۹۱). «بازشناسی روش آموزشی تاریخی تکاملی مدرسه موراتوری در کارگاه طراحی مجموعه‌های مسکونی». نشریه فناوری و آموزش، مهدی ۳(۶)، ۲۴۳-۲۵۵.
- معماریان، غلامحسین؛ طبرسا، محمدعلی. (۱۳۹۲). «گونه و گونه‌شناسی معماری». انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، شماره ۶، ۱۱۴-۱۰۳.
- یوسف یتذکری، مسعود. (۱۳۸۴). «طرح پژوهشی با عنوان: بررسی الگوی مسکن در گذشته و حال در استان اردبیل (نگاهی به خانه‌های تاریخی اردبیل)». اردبیل: دانشگاه محقق اردبیلی.
- محمدحسینی، پریسا؛ جوان فروزنده، علی؛ جهانی دولت‌آباد، اسماعیل و حیدری، علی‌اکبر. (۱۳۹۸). «تحلیل نقش روش زندگی طبقات اجتماعی در الگوی مسکن؛ نمونه موردی: خانه‌های اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی در اردبیل». باغ نظر، شماره ۱۶، ۴۴-۳۱.
- معماریان، غلامحسین و همکاران. (۱۳۸۹). «تأثیر فرهنگ دینی بر شکل‌گیری خانه مقایسه تطبیقی خانه در محله مسلمانان، زرتشتیان و یهودیان کرمان». فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، دوره ۳، شماره ۲، ۱-۲۵.
- Altman, In I. & Rapoport, Amos., & Wohlwill, J.F. (۱۹۸۰). *Cross-Cultural Aspect of Environmental Design, Human Behavior and Environment*, USA: New York.
- Movahed, Kh. (۲۰۱۳). A study on the effects of Iranian religions on its house architecture, Conference: The Speed of ChangeAt: Charlot, USA .